

DOI:10.15407/kraieznavstvo2025.02.306
 УДК 94:323.28(=162.1)(477-25)»1937/1938»

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
 старший науковий співробітник
 відділу історії державного терору
 радянської доби Інституту історії України
 НАН України.

E-mail: bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Агентурна справа «Патріоти»:

НКВС проти польської (римо-католицької) спільноти Києва*

У статті висвітлюються методи боротьби радянських органів державної безпеки проти духовенства та віруючих Римо-Католицької церкви у Києві на прикладі агентурної справи «Патріоти», заведеної у другій половині 1930-х років для збору відомостей про діяльність місцевих поляків католицького віросповідання, які гуртувалися навколо костелів св. Олександра та св. Миколая. Агентурне вивчення, пошук і фіксація фактичних даних про приватне та публічне життя священнослужителя Сигізмунда Квасневського, його близького оточення, реалізовувались наприкінці травня-грудня 1937 року у ряд колективних кримінальних справ. Фігуранти агентурної справи звинувачувалися у «польському націоналізмі», контактах з польським консульством, антирадянській агітації, «шпиунстві на користь Польщі». Прослідковано долю католиків Києва, репресованих на підставі «польської операції НКВС».

Ключові слова: політичні репресії 1937–1938 років у Києві, «польська операція» НКВС УРСР, Сигізмунд Карлович Квасневський, костели св. Олександра та Св. Миколая у Києві.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
 Senior researcher Department of History of State Terror
 of the Soviet period of the Institute of History
 of the National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Operational Case «Patriots»:

The NKVD Against Kyiv's Polish (Roman Catholic) Community

The article highlights the methods used by Soviet state security agencies to combat the clergy and faithful of the Roman Catholic Church in Kyiv, using the example of the operational case “Patriots” which was initiated in the second half of the 1930s. The case aimed to gather information on the activities of local Poles of the Catholic faith who congregated around the Churches of St. Alexander and St. Nicholas. The undercover investigation, search, and recording of factual data regarding the private and public life of the priest Sigismund Kwasniewski, and his close circle, were implemented between late May and December 1937, resulting in a series of collective criminal cases. The individuals involved in the operational case were accused of “Polish nationalism”, contacts with the Polish consulate, anti-Soviet agitation, and “espionage in favor of Poland”. The fate of Kyiv's Catholics, repressed under the premise of the “Polish Operation of the NKVD”, is traced.

Key words: political repressions of 1937–1938 in Kyiv, the “Polish Operation” of the NKVD of the Ukrainian SSR, Sigismund Karlovich Kwasniewski, Churches of St. Alexander and St. Nicholas in Kyiv.

*Статтю підготовлено за сприяння Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Польща)

Упродовж останніх років не згасає дослідницький інтерес до періоду Великого терору в СРСР та його складової – польської операції НКВС в 1937–1938 роках. Витоки та наслідки цілеспрямованої кампанії вищого політичного керівництва Радянського Союзу з убивства польського населення перебувають у фокусі уваги українських, польських, американських, німецьких та російських істориків (М. Петров, В. Репринцев, О. Рогинський, О. Рубльов, Г. Стронський, Т. Соммер, Т. Снайдер та ін.). Опубліковано ряд документальних збірників¹, в яких висвітлюється механізм та масштаби репресій радянської влади щодо польської етнічної групи на теренах України. Історіографічну цінність становлять праці Наталії Рубльової, що розкривають місцевий вимір сталінського злочину стосовно поляків-католиків в 1920–1930-х рр. на прикладі Фастівського району Київщини². Однак, на сьогодні бракує наукових праць, в яких подано аналіз реалізації радянськими органами державної безпеки антипольської акції у відповідності до секретного наказу № 00485 від 11 серпня 1937 року в столичному регіоні. Маловисвітлені сторінки гонінь поляків-католиків у головному місті адміністративно-політичному центрі Української РСР в 1937–1938 роках. У даній публікації висвітлюються методи боротьби радянських органів державної безпеки проти польської (римо-католицької) спільноти у добу Великого терору за допомогою спеціальних заходів – системи оперативного обліку, заведення агентурних справ тощо.

Вивчаючи зміст доповідної записки начальника УНКВС по Київській області М. Шарова на адресу наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського за № 575859 від 19 червня 1937 р., автору статті вдалося з'ясувати, що на початку червня 1937 р. радянськими спецслужбами було розпочато завершальну стадію реалізації агентурної справи «Патріоти» – за якою розроблялися духовні особи та активні парафіяни като-

лицьких храмів у Києві у другій половині 1930-х років.

Пошук теки з документами, в яких відображалось встановлення щільного агентурного контролю органів держбезпеки над усіма аспектами легального та потайного церковного життя польської громади в столиці УРСР, у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України не дав результатів. При ознайомленні з бюлетенями результативності слідчої роботи з відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР (підрозділу, який відповідав за антипольську репресивну акцію у силовому відомстві) виявлено, що основним фігурантом агентурної справи «Патріоти» чекісти обрали католицького священника, настоятеля Кафедрального собору Святого Олександра в Києві Сигізмунда Карловича Квасневського. Опальний католицький священник неодноразово потрапляв у жорна репресій – знаходився під вартою та слідством в 1920, 1923, 1924, 1926, 1930 роках за звинуваченнями у шпигунстві на користь Польщі³. Через заборону проживати на теренах УСРР певний час мешкав у Ростові-на-Дону, звідки, тричі на рік з дозволу адміністративних органів приїздив до Проскурова для виконання релігійних обрядів для місцевої спільноти віруючих Римо-католицької церкви. Наприкінці 1936 р. прибув на постійне проживання до Києва та продовжив душпастирську працю, опікуючись парафіями св. Олександра та св. Миколая.

«Пожвавлення контрреволюційного націоналістичного руху серед католиків» у столиці УРСР спонукала радянські органи державної безпеки наприкінці травня – початку червня 1937 року вдатися до реалізації репресивних заходів проти фігурантів агентурної справи «Патріоти».

Спершу оперативний удар чекістів був спрямований проти спільноти віруючих, яка гуртувалася навколо костелу св. Миколая, розташованого у центрі Києва на Червоноармійській вулиці (нині Велика Васильківська), 75. Після арешту

¹ Див. наприклад: Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч. Ч. 1. Варшава; К., 2010. – 1037 с.; Ч. 2. Варшава; К., 2010. 1983 с.; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с. та ін.

² Рубльова Н. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. 2012. № 1. С. 258–332.

³ Амонс А. Справа Сигізмунда Квасневського – настоятеля польського костелу в Києві // Територія пам'яті. 2024. Вип. 1. С. 121–124.

у січні 1930 р. Юзефа Яна Змігородського⁴, релігійній громаді задля функціонування костелу в умовах відсутності служителя релігійного культу довелося створити синдикат, внаслідок чого юридичне управління римо-католицькою парафією переходило в руки вірян. Члени синдикату Антон Самбор (голова 1930–1933 р.), Євгенія Туржанська (голова з 1933 р.) Йосип Кашевський (заступник голови), Михайло Вольчак (секретар) поряд з вирішенням питань культового та організаційного характеру (управління майном, проведенням громадських заходів) домагалися від місцевої влади призначення нового ксьондза для богослужінь в костелі св. Миколая. Лише після неодноразових наполегливих звернень Відділу культів при Київській міській раді у квітні 1937 року дав дозвіл настоятелю костелу св. Олександра ксьондзу Сигізмунду Квасневському проводити богослужіння у «новому костелі» (так серед мешканців Києва називали костел Св. Миколая) у вихідні дні та в релігійні свята.

Активізація участі польської етноспільноти у задоволенні духовно-релігійних потреб спонукала радянські органи державної безпеки вдаватися до репресій серед церковного активу, який опікувався римо-католицькою святинєю в центрі столиці УРСР. Перші арешти в рамках кримінального провадження на підставі агентурної справи «Патріоти» пройшли 27 травня 1937 року. У Києві чекісти затримали колишнього «голова синдикату польського костелу» кустика-чоботаря Антона Томашевича Самбора, активних парафіянок – домогосподарку Ядвігу Вітольдівну Гембаржевську (відповідала за інвентар та проведення релігійних свят в костелі св. Миколая, вела переписку з ксьондзом С. Квасневським про його переїзд з Ростова-на Дону до Києва) та Ядвігу Михайлівну Адамович, яким було винесені підозри у «проведенні активної контррево-

люційної роботи по згуртуванню польських націоналістичних елементів навколо костелу» під орудою Генерального консульства Польської республіки. Наприкінці червня 1937 року у спецкорпусі Київської тюрми опинилися голова релігійної громади костелу св. Миколая, домогосподарка Євгенія Станіславівна Туржанська, сторож рибної бази Київського харчоторга Йосип Казимирович Кашевський («заступник голови синдикату»), кустика-швець Михайло Андрійович Вольчак («секретар синдикату»).

Під час допитів фігурантів агентурної справи «Патріоти» оперуповноваженого 1-го (польського) відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області молодшого лейтенанта держбезпеки Абрама Леонідовича (Лейбовича) Абрамова (Крама) найбільш цікавили обставини їх візитів до Генерального консульства Польської республіки по вул. Кірова (нині вул. Грушевського, 20) та суми матеріальної підтримки, які надходили від представників дипломатичної установи на утримання костелу св. Миколая.

Під тиском слідчих ув'язнені «розповіли» про справжні «задуми та завдання» очолюваного ними антирадянського угруповання: «1. При активній допомозі Польського консульства в Києві зберегти костел як базу контрреволюційної діяльності. 2. Під прикриттям релігійної діяльності обробляти польське населення в польському націоналістичному дусі, дусі патріотизму та відданості Польщі. 3. Втягування в костел більше поляків та особливо молоді та обробка їх в дусі ненависті до радвлади. 4. Передача відомостей в польське посольство про стан та настрої польського населення в м. Києві»⁵.

У який спосіб вибивалися чекістами надумані звинувачення від заграбованого церковного активу парафії костелу св. Миколая повідала в часи «хрущовської відлиги» Ядвіга Гембаржев-

⁴ Йдеться про Змігородського Йосипа Яковича (1878–1935), який народився у м. Немирові Подільської губернії у сім'ї лікаря. Освіту здобував у Немирівській, згодом Київській Першій гімназії (1891–1897), Луцько-Житомирській римо-католицькій духовній семінарії (1897–1901). Упродовж 1903–1909 р. – вікарний ксьондз при костелі св. Олександра в Києві, законовчитель у київських жіночих гімназіях педагогів М. Левандовської, М. Клуссінш та П'ятій (Києво-Печерській) чоловічій гімназії. З 1904 р. керував будівництвом костелу Св. Миколая, після спорудження якого в 1909–1930 рр. став його настоятелем. Наприкінці квітня 1919 р. «за проведення контрреволюційної роботи» заарештований співробітниками ВУЧК, проте в ув'язненні пробув не довго. З середини 1920-х років перебував під пильним наглядом радянських спецслужб у зв'язку з наданням регулярної матеріальної допомоги представникам польської громади в Українській РСР. У січні 1930 р. зазнав чергового арешту через підозру в шпигунстві на користь Польщі. На підставі ст. 54-3 та 54-6 КК УСРР засуджений до 7 років перебування в концтаборі. Покарання відбував в Ярославському політизоляторі (1930–1932), а потім етапований до Соловецького табору особливого призначення. У червні 1935 р. помер у табірному лазареті.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 36666, т. 2, арк. 128.

ська: «Слідчий Абрамов, який вів мою справу, застосовував неприпустимі форми слідства. Злякував мене, погрожував розстрілом, шантажував. Абрамов мене не бив, але інший слідчий, який заходив в кабінет Абрамова, прізвище Ракита⁶, декілька разів бив мене рукою. Зі своєю справою я не знайомилася, слідчий Абрамов залишав для якоїсь мети пропуски в протоколах допиту і змушував мене підписувати, незважаючи на мої заперечення»⁷.

Майже одночасно з нанесенням оперативного удару по церковному угрупованню, яке концентрувалося навколо костелу св. Миколая, органи державної безпеки на початку літа 1937 року провели затримання духовного лідера релігійної громади та прихожан костелу св. Олександра у Києві. Опираючись на матеріали 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, які нібито вказували на те, що служитель культу «КВАСНЕВСЬКИЙ з моменту приїзду до м. Києва згрупував навколо себе костельний актив..., проводив шпигунську роботу за завданням польського консульства» заступник прокурора УРСР по спецсправам Леонід Яченін 3 червня 1937 р. санкціонував арешт католицького священника⁸. Під час обшуку у помешканні ксьондза по вул. Челюскінців, 2 (нині вул. Костельна) було вилучені гроші, листи, нотатки, фотокартки, а також в якості речового доказу – сувій матерії «польського походження».

На першому задокументованому допиті від 5 червня 1937 року слідчий – уповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки Олександр Лавров-Шнейдер став вимагати від ксьондза Квасневського свідчень про «існування на периферії нелегальних релігійних будинків». Особливо слідство цікавили популярні серед світських католиків форми релігійного життя у вигляді функціонування гуртків Братства святого Розарія (скорочено «Ружанець») та Братства третього ордену святого Франциска («Терціари») у селах Гречани, Шаровечка, Зіньків Кам'янець-Подільської області та в містах Бердичів, Городок, Житомир, Проскурів. Ксьондзу Квасневському пропонувалося пригадати прізвища прихожан, причетних до ор-

ганізації релігійних гуртків на Поділлі, та вказати локації, адреси помешкань, де «братчики» збиралися на спільну молитву. Вважаючи релігійні гуртки «Ружанець» та «Терціари» однією з основних форм діяльності ворожих елементів серед осіб польської національності, органи держбезпеки домагалися від заарештованого священнослужителя докладної розповіді як саме активні віруючі (йшлося переважно про жінок літнього віку), під час утаємниченого молебня обговорювали плани спротиву радянській владі.

Чекісти мали намір з'ясувати обставини та причини переїзду С. Квасневського з Ростова-на-Дону до Києва. Покази, отримані під час допиту підозрюваного, підганялися слідчим Лавровим під шаблони та лекала агентурної справи «Патріоти». Так, священник «вказав», що ініціатива у зміні його місця перебування належала Генеральному консулу II Речі Посполитої у Києві Яну Каршо-Седлевському, який «керувався виключно міркуваннями політичного порядку, оскільки костел був центром об'єднання польського населення не тільки для підтримки релігії, але і, це головне, для підтримки польського національного духа»⁹. Квасневський повідав слідству інформацію про суму коштів, які регулярно надходили від польського генконсульства на утримання католицьких храмів Києва. Ув'язнений пастор «визнав», що внаслідок зустрічей з очільником посольства він перетворився у «знаряддя політичної гри Каршо-Седлецького»¹⁰, а його переїзд до Києва та зусилля дипломатичної установи у збереженні католицьких храмів у столиці УРСР «значно оживило контрреволюційну діяльність антирадянського елементу із числа релігійних поляків». Серед «костельних активістів», які підтримували тісні зв'язки з Генконсульством II Речі Посполитої у Києві, священнослужитель назвав Антона Самбора, Михайла Вольчака, Ядвігу Адамович та інших осіб польської національності, які згадувалися в агентурній справі «Патріоти».

У ході розпочатого досудового розслідування співробітникам 3 відділу УДБ НКВС УРСР стало відомо, що ксьондз С. Квасневський у 1931 році був завербований Ростовським відділом

⁶ Йдеться про молодшого лейтенанта держбезпеки Григорія Лазаровича Ракиту (25.05.1906 - ?), який з 1937 р. по березень 1938 р. обіймав посаду начальника 1-го відділку відділу УДБ УНКВС Київської області.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 36666, т. 2, арк. 56.

⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 60780, т. 1, арк. 3.

⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 60780, т. 1, арк. 58 зв.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 60780, т. 1, арк. 59.

УДБ для секретної роботи¹¹. Звільнення з-під арешту «ключової фігури» агентурної справи «Патріоти», яка виявилася таємним працівником радянських спецслужб, ставило під загрозу реалізацію плану репресивної акції щодо поляків римо-католицького обряду. За обставин, що склалися, уповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР О. Лавров-Шнейдер на черговому допиті, який відбувся 7 червня 1937 р., змусив зізнатися С. Квасневського у дворушництві: «будучи секретним агентом Управління державної безпеки протягом тривалого часу свідомо двійничав та дезінформував органи УДБ. Своїм співробітництвом в органах УДБ я намагався прикривати та маскувати здійснювану мною активну к-р націоналістичну діяльність, направлену на користь фашистської Польщі»¹². Самообмовляння Квасневського за розрахунком київських чекістів мало стати вагомим аргументом чи то «перестраховкою» для ймовірних пояснень вищим інстанціям, чому завербована спецслужбами особа не відповідає статусу секретного агента та має обов'язково понести покарання. Затим слідчий зосередився суто на кримінальному провадженню у межах агентурної справи «Патріоти» і заходився фіксувати «розповідь» римо-католицького священника про особливості здійснюваної ним антирадянської роботи: «Моя контрреволюційна діяльність проходила по 3-м основним напрямкам. Перший: по лінії вельми тонко завуальованих контрреволюційних та націоналістичних розповідей з амвона. Другий: націоналістичним впливом на віруючих при спілкуванні з ними під час виконання канонічних ритуалів як-то сповідь, хрестини, вінчання і т.д. Третій: Безпосередньо організаційна робота за збереження релігійних об'єднань легальних та особливо нелегальних, які по своїй насиченості контрреволюційним змістом, собою представляли у дійсності, антирадянські угруповання»¹³. 11 червня 1937 р. С. Квасневський підписав протокол допиту, в якому «зафіксовано» його покази

про формування ним релігійних формувань, які мали на меті протистояти політиці радянській владі на селі та забезпечувати польську молодь від комуністичного впливу¹⁴.

Наприкінці червня – початку липня 1937 року слідчий Лавров намагався отримати від заарештованого ксьондза компрометуючої інформації на єпископа Римо-католицької церкви, першого Апостольського адміністратора Москви Пія Еже-на Невьо¹⁵, римо-католицького священника Михайла Гаценбеллера (опікувався німецькими колоніями Урицької сільради Маріупольської округи), а також на членів «сформованої» ним «націоналістичної групи», переважно з числа місцевого польського населення: електромонтера Київського трамвайного треста Станіслава Навроцького (проходив у чекістському досьє як учасник костельного хору), кочегара котельної групи на Київській центральній електростанції Болеслава Ковальчука (помічник ксьондза під час літургійних дій), колишнього юрисконсульта Акціонерного товариства нащадків маєтків Браницьких Льва Копанського (частого візитера помешкання ксьондза), сторожа київської артілі «Працівник» Олену Чернецьку та інших активних прихожан костелів св. Олександра та св. Миколая, які фігурували у агентурній справі «Патріоти»¹⁶.

Регулярне відвідування римо-католицького храму, тривалі контакти з настоятелем костелу святого Олександра було достатнім для спецслужб, щоб визнати С. Навроцького, Б. Ковальчука та Л. Копанського «антирадянськими елементами» та запроторити їх у тюрму у першій декаді липня 1937 року. Болеславу Ковальчуку чекісти інкримінували складання націоналістичних віршів «Передріздвятий вечір», «Сибір», присвячених репресованим радянською владою полякам, зв'язки з висланими за контрреволюційну діяльність ксьондзами Алоїзом Шейнфельдом¹⁷ та Йоганом Лаврецьким¹⁸ (під час обшуку 8 липня 1937 р. у помешканні по вул.

¹¹ Там само, арк. 69-70.

¹² Там само, арк. 61.

¹³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 60780, т. 1, арк. 67.

¹⁴ Там само, арк. 87.

¹⁵ Там само, арк. 98-100.

¹⁶ Там само, арк. 108.

¹⁷ Шейнфельд Алоїз Матвійович (1872-1938) народився у німецькій селянській родині в колонії Пфайфер Камшинського повіту Саратовської губернії. Навчався у Саратовській духовній семінарії. У 1895 р. висвячений на священника. Пастирську діяльність здійснював у Ставрополі, Сімферополі, Одесі. Перебуваючи на посаді настоятеля костелу св. Климентів у м. Одесі, в 1924 р. заарештований органами ДПУ за звинуваченням

Почасівській, 20, кв. 2 було знайдено поштові адреси репресованих священників) та гуртуванні навколо себе націоналістичної групи з числа відвідувачів костела св. Олександра (20-річного робітника Олександра Журавського, кур'єра Київського телеграфу Стефана Бонікевича, пожежника Олександра Щагурського, автозварника Деонісія Шиманського), яких «обробляв в душі відданості Польщі»¹⁹.

Проте від ув'язненого Станіслава Навроцького слідчий Лавров так і не зміг отримати важливих подробиць про функціонування нібито створеної ним, за вказівкою ксьондза С Квасневаського, контрреволюційної групи з числа односельчан у містечку Зіньків Затонського району Вінницької області (нині у складі Хмельницької області), душпастирську діяльність настоятеля місцевого костелу Пресвятої Трійці Яна Лукача²⁰, у якого проживав протягом 1929-1930 років та був прислужником при виконанні релігійних обрядів.

Перебуваючи в атмосфері постійного тиску та страху, заарештований Лев Копанський вже на першому допиті зізнався, що був завербована-

ний С. Квасневським до польської контрреволюційної організації та, виконуючи завдання ксьондза, залучив до антирадянського угруповання адвоката Михайла Васильовича Ягельницького²¹.

Наприкінці липня 1937 року співробітники польського відділку з відділу НКВС УРСР доповіли керівництву вищого рівня про «розворот» агентурної справи «Патріоти» та подальші планові арешти «ворожого елементу». 29 липня 1937 року було взято під варту органіста костелу св. Олександра, 71-річного жителя селище Клавдієво-Тарасове (нині у складі Бучанського району Київської області) Антона Івановича Бистрицького²².

Акції радянських спецслужб по подальшій ізоляції «близького оточення» священника С. Квасневського чергувалися з позасудовими розправами над польською (римо-католицькою) спільнотою міста Києва. Рішенням трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР від 9 серпня 1937 року активних парафіян костелу св. Миколая А. Самбора, М. Вольчака, Е. Туржинську Я. Адамович та А. Бистрицького було засуджено до розстрілу, а Я. Гембаржевську

в контрреволюційній діяльності. Засуджений до 3 років заслання. Покарання відбував у присілку В'ятка Костромської області Російської Федерації. У 1928 р. очолив римо-католицьку парафію у м. Зінов'їськ (нині м. Кропивницький). У 1932 р. радянські органи державної безпеки порушили проти А. Шейнфельда чергову кримінальну справу, у ході розслідування якої ксьондз короткий період перебував в ув'язненні. Навесні 1934 р. запроторений до Зінов'ївської тюрми за те, що під час відвідин Києва здійснював богослужіння для місцевої римо-католицької громади. Влітку 1934 р. призначений на посаду настоятеля київського костелу св. Олександра. Наприкінці липня 1935 р. заарештований співробітниками УНКВС Київської області за причетність до «Контрреволюційної фашистської організації римо-католицького і уніатського духовенства Правобережної України». У травні 1936 р. засуджений до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Покарання відбував в Ортоузькому відділенні Карагандинського виправно-трудового табору поблизу міста Джекказган, де й помер у 1938 р. Реабілітований у серпні 1989 року.

¹⁸ Йоган Йосипович Лаврецький народився у 1870 р. Литві. Після закінчення Житомирської духовної семінарії в 1900 році висвячений на священника. Проживав у селищі Голованівськ Подільської губернії, де служив адміністратором, а згодом настоятелем костелу святого Станіслава. Заарештований у серпні 1935 р. за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної підпільної організації та проведенні націоналістичної роботи серед польського населення Голованівського та Кривоозерського районів Одеської області. Наприкінці січня 1936 р. засуджено до 10 років заслання у Казахстані. Реабілітований у 1996 році.

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр .60780, т. 1, арк. 26, 162, 166.

²⁰ Лукаш (Лукач) Ян Григорович (1893-1937) народився у с. Забілоччя Київської губернії (нині Житомирський район Житомирської області) у польській родині. Навчався у Житомирській римо-католицькій семінарії. У 1916 р. висвячений на священника. Служив у приходах Київського та Могилів-Подільського католицьких деканатів. У 1922 р. заарештований органами ДПУ УСРР за звинуваченням у «приховуванні церковних цінностей». В ув'язненні пробув півтора місяця, після чого повернувся до виконання обов'язків ксьондза. Вдруге Яна Лукаша було заарештовано в 1931 р., а в березні 1932 р. за «антирадянську діяльність» позбавлено волі на 10 років з перебуванням у виправно-трудових таборах. Етаповано на Соловки. Рішенням Особливої трійки УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. як особливо небезпечного злочинця засуджено до смертної кари. Розстріляний 3 листопада 1937 року. Похований в урочищі Сандормох (Республіка Карелія, Російська Федерація).

²¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр .60780, т. 1, арк. 183, 192.

²² ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 36666, т. 1, арк. 41.

та Й. Кашевського²³ покарано до 10 років перебування у виправно-трудовах таборів²⁴. Наприкінці вересня 1937 року було винесено смертний вирок ключовому фігуранту розслідування агентурної справи «Патріоти» С. Кваснівському та представникам релігійної громади св. Олександра С. Навроцькому та Л. Копанському.

Наприкінці 1937 року посилювалися гласні та негласні оперативні заходи навколо чергового «об'єкта» у справі «Патріоти» – актора Польського театру Вацлава Завадського²⁵. Зберігся донос агента «Артема» на члена мистецького об'єднання, датований 10 грудня 1937 року: «В. Завадський, який дотримується засади релігії, прислужував в костелі ксьондзам і навіть в 1932 році, будучи в Проскуріві, був в костелі, а коли на зібранні сказали про це, то він мотивував це як екскурсію. Кращі його друзі це ТОЛСТОЙ²⁶, ФІГЕЛЬ. Любителі закордону /Варшави/: «хіба у нас вміють говорити по-польськи, ось послухайте по радію Варшаву, це мова». Висувався на кращі ролі режисером ДРОБИНСЬКИМ²⁷ і взагалі був у хороших відносинах з ним, так як дружина його МУДРА²⁸ давня приятелька ДРОБИН-

СЬКОГО. Після арешту дружини став потайним, робить вигляд, ніби він не переживає за неї. Дружбу водить з Швагруном, актором польського театру»²⁹.

Вацлав Завадський перебував також під наглядом агента «Волиця», яка інформувала 30 жовтня 1937 р. радянські спецслужби про факти міністранського служіння працівника театру та його психологічний стан після арешту дружини: «Завадський...розповідав про те, що слідчий Мудрої був у театрі і його хтось спеціально підзвав і показав його, але він побоявся до нього підходити, так як у нього «хитке становище». Завадський колись раніше в 1923-1924 рр. прислужував у костелі»³⁰. Опираючись на агентурні донесення, заступник начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР майор держбезпеки Самуїл Самойлов та помічник начальника 3 відділку 3 відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Арон Каганович 13 грудня 1937 р. підготували довідку на адресу начальника 3 відділу УДБ УНКВС Київської області Марка Роголя наступного змісту: «Завадський є активним костельником та польським націоналістом. У костелі при-

²³ Відбуваючи покарання в Ахпунському відділенні Сибірського виправно-трудового табору, Йосип Кашевський 19 грудня 1937 р. був притягнутий до відповідальності за звинуваченням у причетності до контрреволюційної повстанської організації, яка нібито ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання в момент оголошення війни Радянському Союзу Японією. Постановою трійки Управління НКВС по Новосибірській області від 25 грудня 1937 р. Й. Кашевський та інші особи, які проходили по справі (всього 56 осіб), були засуджені до розстрілу. Вирок було виконано 9 січня 1938 року (ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 36666, т. 2, арк. 96-97).

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 36666, арк. 182.

²⁵ Завадський Вацлав Теофілович народився 5 травня 1910 р. у Києві у польській родині. У 1924-1926 рр. навчався у польській театральній студії. З 1926 р. по грудень 1937 р. – актор Державного польського театру УРСР. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 19 січня 1938 р. засуджений до 10 років виправно-трудовах таборів. Покарання відбував в Ухто-Іжемському виправно-трудовах таборі Комі АРСР. Після звільнення у листопаді 1947 р. працював інженером технічного постачання нафтошахти №1 Ухтомбінату у селищі Ярега Комі АРСР. Постановою президії Київського обласного суду від 19 грудня 1956 р. кримінальну справу стосовно Завадського припинено за необґрунтованістю висунутого звинувачення.

²⁶ Толстой Михайло Миколайович (1908-1937) народився у Москві у дворянській родині. Дитинство провів у Києві. У юнацькі роки приятелював з Вацлавом Заславським, з яким разом у 1926-1929 рр. навчалися у драматичній студії при Київському польському клубі. З 1930 р. по 1937 р. – актор Польського державного театру. Заарештований органами НКВС 1 серпня 1937 року як член «Польської організації військової». Засуджений до розстрілу 22 вересня 1937 р. (ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 37479, арк. 60-62).

²⁷ Йдеться про українського актора, режисера Державного польського театру УРСР Бориса Костянтиновича Дробинського (1904-1938). Репресований в 1938 році за звинуваченнями в українському буржуазному націоналізмі.

²⁸ Актрису Польського театру Ганну (Галину) Микитівну Мудру-Гаврилову (1901-1937) було заарештовано радянськими органами державної безпеки 14 вересня 1937 року у Києві за звинуваченнями у шпигунстві на користь Польщі та «зв'язках з агентурою петлюрівської розвідки». 22 жовтня 1937 р. була засуджена до смертної кари. Розстріляна 28 жовтня 1937 року. (див докладніше: *Томазова Н.* Актриса польського театру Ганна Мудра: біографічна розвідка // Українська біографістика. 2016. №14. С. 106-115).

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 37479, т. 4, арк. 5.

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 37479, т. 4, арк. 6.

служував ксьондзам. Був близько пов'язаний із засудженим в 1937 р. польським агентом Толстим. Згідно показам засудженого в 1937 р. резидента польської розвідки – ксьондза Квасневського – Завадський є учасником контрреволюційної націоналістичної шпигунської групи, очолюваної крупним польським агентом – костельницею Гембаржевською Євдокією (засуджена). Дружина Завадського – Гаврилова-Мудра Г.М. як особа, пов'язана з контрреволюційною націоналістичною організацією та польською агентурою та виконавиця їх завдання»³¹.

Ознайомившись з оперативними відомостями, начальник 1-го відділку 3 відділу УДБ УНКВС по Київській області молодший лейтенант держбезпеки Григорій Ракита 14 грудня 1937 р. віддав наказ про арешт В.Т. Завадського. Того самого дня у помешканні актора за адресою Жертв революції 14, кв. 4 чекісти провели обшук. Не виявивши речових доказів у протиправній діяльності, підозрюваного доправили до спецкорпусу Київської тюрми. 15 грудня 1937 р. уповноважений 3 відділу УНКВС по Київській області лейтенант державної безпеки Микола Верещагін ухвалив постанову про початок кримінального провадження у зв'язку з причетністю В. Завадського до антирадянського угруповання та «проведення заходів проти радвлади». Формальним приводом для порушення співробітниками держбезпеки кримінальної справи послужив витяг із протоколу допиту ув'язненого священника Сигізмунда Квасневського від 3 серпня 1937 р.: «По словам ГЕМБАРЖЕВСЬКОЇ – Ядвіги у створену нею к-р групу входять – артист польського театру ЗАВАДСЬКИЙ Вацлав, ТУРЖАНСЬКА, здається Ганна /голова костельної громади нового костелу / КОЗАЧИНСЬКА – 52 роки / сестра ксьондза Змігородського/ живе у власному будинку навпроти нового костелу та ШИШКОВСЬКИЙ 50 років – кустар, чоботар, з жінкою / син останніх – ксьондз/ знаходиться в Польщі... Ця контрреволюційна група, очолювана ГЕМБАРЖЕВСЬКОЮ Ядвігою, є джерелом розповсюдження усіяких провокативних чуток про СРСР, вихваляючи польське консульство, як покровителя поляків та католицької релігії».

Через три дні перебування у слідчому ізоляторі В.Завадський частково визнав свою провину. У заяві до начальника Київського обласного управління НКВС М. Шарова від 17 грудня 1937 р. він наголосив: «Визнаю свою провину перед Радянською Владою, прошу врахувати те, що молодий, вихований та виріс при радянській владі, але завдяки тому, що я, працюючи артистом в Польському театрі, де були у більшості вороги народу, які молоді не давали виховуватися політично, а прищеплювали польський націоналізм, прошу надати можливість чесною працею згладити свій злочин та виховати мене радянським патріотом»³².

На допитах В. Заславський заперечував своє членство в націоналістичній групі. Підставою для засудження артиста послужили його свідчення під час допитів 17 та 18 грудня 1937 року: «...винним себе визнаю лише в тому, що був вихований в польському націоналізмі, звеличував польську мову та польську літературу»³³. В обвинувальному акті досудового розслідування від 23 грудня 1937 р. В. Завадський фігурував як «польський націоналіст та активний костельник». Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 19 січня 1938 р. В. Заславського було засуджено до 10 років перебування у виправно-трудоному таборі.

Арешти у справі «Патріоти» продовжилися й в наступному році. 8 лютого 1938 р. за ґратами опинився юрисконсульт Укрмету Михайло Ягельницький, який проходив за показами Льва Копанського як член польського націоналістичного угруповання. Йому також інкримінувалося надання юридичної допомоги селянам у підготовці ними клопотання до Прокуратури СРСР про незаконне закриття церкви у с. Трибухи Вінницької області³⁴. Обстоювання конституційного права на свободу віросповідання стало підставою для призначення М. Ягельницькому покарання на 5 років заслання до Казахстану. У часи «беріївської відлиги» кримінальну справу за відсутності доказової бази у січні 1939 року було закрито, а звинувачену особу звільнено з під варті³⁵.

У першій декаді березня 1938 р. співробітниками Київського обласного управління НКВС

³¹ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 37479, т. 4, арк. 4.

³² Там само, арк. 9.

³³ Там само, арк. 16.

³⁴ ЦДАГОУ, ф. 263, спр. 33773, арк. 22.

³⁵ Там само, арк. 53.

«за проведення шпигунської роботи на користь буржуазної Польщі» було заарештовано Олену Чернецьку. У розмові зі слідчим вона розповіла, що з 1931 р. входила до складу релігійної громади при старому костелі у м. Києві та за дорученням ксьондза С. Квасневського збирала гроші у відвідувачів храму для утримання культової споруди. Однак, чекісти таки змусили О. Чернецьку обмовити себе і зізнатися у ворожому ставленні до радянського уряду, який «не дає можливості розвивати польську культуру серед поляків в СРСР»³⁶. Після шести місяців розслідування особлива нарада при НКВС СРСР 22 вересня 1938 року засудила парафіянку костелу св. Олександра до 8 років перебування у виправно-трудоному таборі³⁷.

У результаті реалізації агентурної справи «Патріоти» в 1937–1938 роках було заарешто-

вано щонайменше 13 осіб з числа поляків-католиків, осіб інших національностей, які були послідовниками католицизму, поборниками свободи віросповідання. «Нейтралізація» фігурантів справи «Патріоти» створила сприятливі умови для заборони ведення релігійної діяльності в столиці радянської України та закриття київських католицьких храмів. Наприкінці 1937 року Кафедральний собор св. Олександра буде пристосовано під гуртожиток. 21 березня 1938 р. Київська міська рада ухвалить рішення про закриття костелу св. Миколая та використання культової споруди для громадських потреб. Репресії проти духовенства, активних вірян римо-католицької церкви у ході здійснення секретної агентурної справи «Патріоти» міцно закарбувалися у пам'яті християнської спільноти Києва як «костельна справа».

References

1. Amons, A. (2024). Sprava Syhizmunda Kvasnievskoho - nastoiatelia polskoho kostolu v Kyievi. *Terytoriia pamiati*, 1, 121-124. [in Ukrainian].
2. Kokin, S. (Ed.) (2011). *Sprava «Pol`s`koyi Organizaciyi Vijs`kovoyi» v Ukrayini. 1920–1938 rr.* Kyiv: Golovna redkolegiya naukovy-dokumental`noyi seriyi kny`g «Reabilitovani istoriyeyu». [in Ukrainian]
3. Rublova, N. (2012). Rymo-katolytska tserkva v ukrainskii provintsii 1920–1930-kh rr.: Fas-tivshchyna. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVS-KGB*, 1, 258-332. [in Ukrainian].

³⁶ Т.2, арк. 153-155.

³⁷ Після відбуття покарання О. Чернецька проживала у с. Камешково Володимирської області Російської Федерації. У лютому 1951 р. на підставі минулої судимості згідно Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. заарештована Управління МДБ Володимирської області та вислана до Кокчетавської області Казахстану.